

---

---

**ԶԳԱՑՄՈՒՆՔՆԵՐԻ ԻՄԱՑԱԲԱՆԱԿԱՆ**  
**ԱԿՈՒՆՔՆԵՐԸ ՇԻՐՎԱՆՁԱԴԵՒ ԵՐԿԵՐՈՒՄ**

ՔԱԼՈՅԱՆ Ա. Հ.

XIX դարասկզբի ֆեմինիստական շարժումը կնոջ ազատագրության հարցը դնում է հասարակական քննության առաջ՝ ասպարեզ տալով փիլիսոփայության, իրավագիտության, հրապարակախոսության ու գեղարվեստական գրականության արժարժումներին: Հայ իրականության մեջ խնդրի ծագումը վերաբերում է XIX դ. 70-ական թվականներին: Հին և միջնադարյան գրականության մեջ կինը սիրո հրեշտակ էր, սուրբ կուսության խորհրդանիշ, կլասիցիզմի և ռոմանտիզմի արվեստում՝ հայրենասեր: Չկար կինը որպես կամային էակ, հասարակության անդամ ու կենսաբանական արարած: Կնոջ ֆենոմենը՝ որպես կենսաբանական էակ, տակավին մնում էր չբացահայտված: Գրականության մեջ հեղաշրջումը տեղի է ունենում 1880-90-ական թվականներին՝ նախանշելով XX դ. գոյապաշտությունը: Կնոջ ազատության, ընտանիքի, բարոյականության, սեռային անկախության պայքարները ուղղություն են տալիս գրականությանը՝ առաջադրելով երևույթի սոցիալական, հոգեբանական, բարոյաբանական, կենսաբանական ու փիլիսոփայական առնչություններ, որոնք նյութ են տալիս առանձին ուսումնասիրության, կազմավորում գեղագիտական ու պատմափիլիսոփայական հայեցողություններ, որոնց հետազոտությունը ուսանելի է հասարակական կառուցվածքի, բարքերի ու կենցաղի իմացության տեսակետից: Կնոջ հայտնությունը՝ իբրև սուբյեկտ, փոխաձևում է գրականության ամբողջ համակարգը՝ բացահայտելով մարդու, ընտանիքի, հասարակական կառուցվածքի հետազոտության լայն ոլորտներ: Ըստ էության, այդ երևույթին է առնչվում արդիապաշտ ուղղությունների ձևավորումը գրականության մեջ և արվեստում:

Շիրվանզադեն առաջիններից էր, որ ազդարարեց, թե եկել է ժամանակը հրապարակ հանելու հայ կնոջ անհատականության խնդիրը: Քննադատության մեջ եղել է այն կարծիքը, թե Շիրվանզադեն կենսագործել է գերմանական գրականության մեջ տարածված մի ժանր, որ կոչվում է ընտանեկան վեպ:

Լեոն ժխտում է Շիրվանզադեի ստեղծագործությունների գրական արժեքը՝ նկատելով, թե՝ «Ժամանակակից հարցեր չկան նրա գրչի տակ: Մերն է այն միակ դրդիչը, որ շարժել է տալիս նրա հերոսներին. ամուսնական անհավատարմությունը, կնոջ ազատության հարցերի շուրջն է պտտում ամեն ինչ»<sup>1</sup>: Ա. Տերտերյանը չի ընդունում Լեոյի տեսակետը՝ իրավացիորեն պնդելով, թե Շիրվանզադեն կանանց հարցի միջոցով քննադատել է բուրժուական քաղաքակրթությունը և ավելի լայն եզրակացությունների հանգել, քան դա թույլ են տալիս ամուսնության ինստիտուտի «նեղ» սահմանները. «Շիրվանզադեն այդ «նեղ խնդրի» (Լեո) սահմաններից դուրս է եկել և ընթերցողին օբյեկտիվորեն բերել հետևյալ եզրակացության. Կնոջը անկախու-

---

<sup>1</sup> Լեո, Ռուսահայոց գրականությունը սկզբից մինչև մեր օրերը, Վենետիկ, 1904, էջ 325:

թյուն կտա միայն անձնական աշխատանքը, իսկ աշխատելու և ազատ կյանք իրագործելու համար հարկավոր կլինի փոխել սոցիալական պայմանները»<sup>2</sup>։ Տերտերյանը հերքում է նաև այն տեսակետը, թե Շիրվանզադեի նկարագրած կանայք իրենց ամուսիններից պահանջում են շատ քիչ բան՝ «գբադվեն» իրենցով և չդավաճանեն։ Այդպիսին են Եվգինեն («Եվգինե»), Գայանեն («Արսեն Դիմաքսյան»), Արմենուհին («Արմենուհի»)։ Նրանց իդեալն է քաղաքենիական ընտանիքը։ Հոգով իրենց համարում են ոչ թե անկախ անձ, այլ տղամարդու լրացում և ընդլզում են միայն ասիականության «վայրենի» կողմերի դեմ։ «Այս կարծիքը, թերևս, ճիշտ է, եթե նկատի առնենք Տյուսաբին, գրում է Տերտերյանը, մինչդեռ Շիրվանզադեն շատ ավելի խոր հեռանկար է նպատակադրել, քան սույն մեշչենական ընտանիքը։ Նրա Հերսիլեն պահանջում է «մի կտոր հացի» ապահովություն ազատ ամուսնություն իրագործելու համար։ Կնոջ տնտեսական անկախության պահանջը համատեղելի չէ քաղաքենիական իդեալների հետ»<sup>3</sup>։

Ընտանիքի ու կնոջ հարցը Շիրվանզադեի ստեղծագործություններում ինչ-որ անջատ թեմա չէ, այլ հասարակության արատների քննադատության միջոցներից մեկը։ Գրողը տարատեսակ է պատկերում տարբեր հիմունքներով ստեղծված ընտանիքների դրաման։ Մի դեպքում նա ընդգրծում է հասարակական և բարոյական օբյեկտիվ պատճառներով քայքայվող ընտանիքի ողբերգությունը, մի ուրիշ դեպքում՝ դրամական գործարքներով ստեղծված անհավասար ամուսնության ծանր հետևանքն այլ միջավայրից հարստության շրջանն ընկած կնոջ համար։ Կանանց մի մասն ընդունում է միջավայրի «գույնը» և հանձնվում անառակության, մյուս մասի մեջ արթնանում է արժանապատվությունը, նրանք պաշտպանում են իրենց իրավունքը հակադրվելով հասարակական բարքերին։

Անդրադառնանք սեռերի պայքարի հարցին Շիրվանզադեի ֆենոմենոլոգիայում և փորձենք հասկանալ խնդրի դրվածքը՝ առանց փակագծային վերապահության։ Մարթան դավաճանում է ամուսնուն ի հեճուկս ամուսնու սանձարձակ վարքի, նույնպես և Անուշն է արդարացնում իր դավաճանությունը։ Արդարացնում է արդյոք Շիրվանզադեն այս երեկոյթը։ Եվ այո, և՛ ոչ։ Այո՝ ըստ այն հարցի, թե ինչու տղամարդուն կարելի է, իսկ կնոջը՝ ոչ։ Եվ ոչ՝ ըստ ընդհանուր բարոյաբանական իմաստի։ Շիրվանզադեն հավասարության գաղափարը ըմբռնում էր մետաֆիզիկորեն, որպեսզի լուծում տա կնոջ ազատության խնդրին՝ սեռերի անհավասարության կենսաբանությունը հատկացնելով անլուծելիությանը։ Գրողը շրջանցում է այն իրողությունը, որ տղամարդու արտամուսնական կապը գրեթե բացառություն չունի, և բոլորովին այլ ներգործություն ունի կնոջ արտամուսնական կապը, այսինքն՝ նրա սեռական ազատությունը՝ ընտանիքի կայունության տեսակետից։

Բալզակը իրեն համարում էր սոցիալական հիվանդությունների բժիշկ՝ ողջ հասարակության սոցիալական և բարոյական կյանքի վիթխարի պատմությունը պատկերելով գեղարվեստի լեզվով<sup>4</sup>։ Այս իմաստով Շիրվանզադեն կարելի է համարել

<sup>2</sup> Տերտերյան Ա., Շիրվանզադեի գրական տիպերի հանրագիտարանը, Ե., 1959, էջ 49։

<sup>3</sup> Նույն տեղում, էջ 50։

<sup>4</sup> Մորուա Ա., Պրոմեթեոս կամ Բալզակի կյանքը, Ե., 1972, էջ 188։

բալզակյան ռեալիզմի հետևորդ: Ժամանակի քաղաքակրթությունը ոտնատակ արեց ընտանեկան բոլոր սրբությունները: Ընտանիքը վերածվեց մի խարխուլ, պայմանական օղակի, որտեղ ամուսիններին իրար միացնողը փողն էր, նյութական հաշիվը: Բալզակի «Ամուսնության ֆիզիոլոգիան» գրքի գլխավոր դրույթը կարելի է հանգեցնել «ամուսնությունն ամենին էլ չի բխում մարդու էությունից» բանաձևին. շատ քիչ կապ կա սիրային կրքերի և սերունդը շարունակելու բնագծի միջև: «Ես ժխտում եմ ընտանիքը մի հասարակության մեջ, որը ժամանակավոր ու պատահական միավորություն է,- ասում է «Երեսնամյա կինը» վիպակի հերոսուհին,- դուք նշավակում եք այն խեղճ արարածներին, որոնք մի քանի էկյուով իրենց մարմինը վաճառում են հանդիպած տղամարդուն. քաղցն ու կարիքը արդարացնում են այդ անցողիկ գուգակցումները. մինչդեռ հասարակությունը խրախուսում է ավելի սոսկալի մի միացում, երբ մի դեռատի անբիծ աղջիկ վաճառվում է ամբողջ կյանքի ընթացքում: Մեր առաջ երկու ճանապարհ կա. բացահայտ պոռնկություն և ամոթանք, կամ գաղտնի պոռնկություն և դժբախտություն: Առանց սիրո կինը ոչինչ է»<sup>5</sup>: Այս տեսանկյունից է քննելի կնոջ և ընտանիքի խնդիրը Շիրվանզադեի ստեղծագործություններում՝ սոցիալ-հոգեբանական համապարփակ դրվածքով: Հակադրվելով նորմատիվ ռացիոնալիզմով կարգավորված ավանդակեցության օրենքներին՝ Շիրվանզադեն բացահայտում է այն ներքին հակասությունները, որոնք խարխուլում են ընտանիքի միասնությունը: «Եթե ուզում եք կանխել անկարգություններն ու երջանիկ ամուսնություններ ունենալ,- գրում է Ռուսոն,- խեղդեցեք նախապաշարումները, մոռացեք մարդկանց կողմից հաստատված կարգ ու սարքը և դիմեցեք բնության խորհրդին: Մի փորձեք միացնել այնպիսի անձանց, որոնք իրար համապատասխանում են միայն մի տվյալ պայմանում, և երբ փոխվում է այդ պայմանը, չքանում է նրանց համապատասխանությունը»<sup>6</sup>: Այս անհամապատասխան ամուսնությունների դեմ են պայքարում Շիրվանզադեի հերոսուհիները: Գրողը ցույց է տալիս, որ իր ժամանակի ընտանիքը հիմնված է կնոջ բացահայտ ստրկության վրա: Կնոջ ֆենոմենը վերլուծելու տեսակետից տեղին է վկայակոչել Նիցշեին. «Հոմերոսից մինչև Պերիկլեսի ժամանակները, աճող մշակույթի և ուժի ծավալման հետ նաև ավելի խիստ, կարճ՝ ավելի արևելյան էին դառնում կնոջ հանդեպ... Թույլ սեռը ոչ մի դարաշրջանում տղամարդու կողմից այսպիսի հարգանք չի վայելել, բայց այդ հարգանքն իսկույն նեթ սկսում են չարաշահել. գերադասում են մրցակցության մեջ մտնել իրավունքների համար. մի խոսքով՝ կինը կորցրնում է ամոթը: Նա հետ է սովորում տղամարդուց վախենալուն. բայց կինը, «վախին հետ սովորելով», գոհում է իր ամենականացի բնագոյները»<sup>7</sup>:

Օ. Վայինգերն «ապացուցում է», որ կինը հոգեգուրկ, անբարոյական, սեփական բնավորություն և կամք չունեցող արարած է<sup>8</sup>, որը տղամարդու նկատմամբ ունի սոսկ

<sup>5</sup> Բալզակ Օ., Երեսնամյա կինը, Շաքրենի կաշին, Ե., 1992, էջ 95:

<sup>6</sup> Ռուսո Ժ.-Ժ., Էմիլ կամ դաստիարակության մասին, մաս 2-րդ, Ե., 1962, էջ 96-97:

<sup>7</sup> Նիցշե Ֆ., Բարուց և չարից անդին..., Ե., 1992, էջ 126-128:

<sup>8</sup> Вайингер О., Пол и характер, М., 1992, с. 226.

օբյեկտի հատկանիշ և նրա կամ երեխայի համար ընդամենը իր է<sup>9</sup>: Վայինգերը հարցադրում է կատարում. «Արդյո՞ք կինը մարդ է: Գուցե կենդանի՞ է, բո՞լո՞ւս»<sup>10</sup>: Ի վերջո նա հանգում է այն եզրակացության, թե՛ «Կնոջ դաստիարակությունը պետք է խլել կնոջ ձեռքից, ողջ մարդկության դաստիարակությունը՝ մոր ձեռքից»<sup>11</sup>:

Շիրվանզադեին հայտնի էին կենսաբանական նիհիլիզմի նման տեսությունները, սակայն նա հակված է երևույթը դիտելու սոցիալ-հոգեբանական հարթության վրա և ամենից առաջ չարիքը վերագրելու սոցիալական անհավասար կացությանը: Նրա հերոսուհիները իրենց դժբախտությունը տեսնում են այն բանում, որ գուրկ են «մի կտոր հացի» ընձեռած ինքնուրույնությունից. «Աշխատանքից սիրելի բան չկա,- ասում է Սաթենիկը Մարիամին,- պահպանիր գեղեցկությունդ և օրինակ դարձիր մյուսների համար, ապացուցիր, թե կնոջ զարդը միայն գեղեցկությունը չէ, ինչպես կարծում են թեթևամիտ մարդիկ» («Զուր հույսեր»)<sup>12</sup>: Շիրվանզադեն Ռուբենի և Սաթենիկի, օր. Կարինյանի և Սալամբեկյանի, Ռուբենի և Աննայի՝ սիրո և հարգանքի վրա ստեղծված ընտանեկան երջանկությունը հակադրում է հաշվենկատ սկզբունքով ստեղծված ընտանիքների ապերջանկությանը: Սաթենիկի՝ աշխատանքի պաշտամունքին Բագրատյանը ավելացնում է կնոջ մի ուրիշ կոչում. «Մեր պատգամախոսները,- ասում է նա,- ուզում են, որ հայ կինը լինի միայն լավ տնտեսուհի և առաքինի մայր: Ձգեցեք ձեր հայացքը ավելի հեռու ձեր արյունակից ժողովրդի այժմյան վիճակի վրա և կտեսնեք, որ կնոջ դերը չպետք է սահմանափակվի միայն հասարակ տնտեսուհու և քննուշ մոր պաշտոնով»<sup>13</sup>:

Շիրվանզադեն քննադատում է Արցիբաշևի և Մարինետտիի «հոտենտոտային աշխարհայացքը», գրողներ, որոնք խիստ կնատյաց են: «Արցիբաշևը ճգնում է ապացուցել, որ կին կոչված էակը ի բնե ծնված է միայն ու միայն պոռնկության համար, որ նա ստախոս է, խաբեբա, եսամոլ, չար, դաժան, որ նա չունի իր հոգու խորքում ոչ մի սրբություն, որ կարողանար զսպել նրա գազանային բնագղը: Եթե այդպես է, ապա ինչո՞ւ նույնը չպիտի ասել և տղամարդու մասին: Այդ ո՞ր բնական օրենքներն են կնոջը այդքան հրեշ ստեղծել և տղամարդուն՝ ոչ: Մենք գիտենք, որ սեռերի տարբերությունը ունի իր որոշ դրոշմը կնոջ և տղամարդու հարաբերությունների վրա, որ շատ հանգամանքներում են նրանք տարբեր մտածում և տարբեր զգում: Բայց գիտենք նաև, որ այդ երկու հոգեբանությունների մեջ կա և մի անխզելի կապ, որ կշեռքն ունի թեև երկու թաթ, բայց նրանցից մեկի վրա մարգարիտներ չեն դրված, իսկ մյուսի վրա՝ աղբակույտ»<sup>14</sup>: Շիրվանզադեն կնոջ իրավունքների պաշտպանությամբ զինակից է դառնում Ջ. Միլթոնին, Ժ.-Բ. Մոլիերին, Ն. Իբսենին, Բ. Բեռնստին, Օ. դը Բալզակին, Օ. Շպենգլերին, որոնք այս հարցում հակադրվել են Ա. Շոպենհաուերին, Ֆ. Նիցշեին,

<sup>9</sup> Նույն տեղում, էջ 320:

<sup>10</sup> Նույն տեղում, էջ 321:

<sup>11</sup> Նույն տեղում, էջ 383:

<sup>12</sup> **Շիրվանզադե**, Երկերի ժողովածու(այսուհետև՝ ԵԺ), հ. 2, Ե., 1958, էջ 127:

<sup>13</sup> Նույն տեղում, էջ 201:

<sup>14</sup> Նույն տեղում, հ. 10, Ե., 1962, էջ 467-468:

Յ. Ա. Ստրինդբերգին, Օ. Վայինգերին, որոնք կնոջը տղամարդու համեմատությամբ ցածրակարգ արարած էին համարում և առաջարկում էին մտրակով խոսել նրա հետ:

Շիրվանզադեն կնոջ խնդիրը քննում է մարդասիրական ելակետով՝ հասարակական կառուցվածքի շերտերում որոնելով նրա ճակատագրի ողբերգականությունը: «Նամուս» վեպում գավառական քաղաքի բարքերն են, ուր արհամարհվում են կնոջ իրավունքներն ու զգացումները: Նա տղամարդու ստրուկն է. «Կնոջ ապրուստը, օրը ինչ է, որ յուր մարդու աչքում մի ձիու պատիվ էլ չունի: Մարդը ձիուն այնքան թիմարում է, խոշրեշ անում, ճակատից ու աչքերից պաչում, ինչքան որ ճիպոտն է քո մեջքը պաչում»<sup>15</sup>: Սուսամբարը դժբախտ է, նրան ամուսնացրել են հակառակ իր կամքին: Ամուսինը հարուստ է, բայց «մի կտոր միս կա, որ չի կարողանում առնել կնոջից... Սիրտը»<sup>16</sup>: Այդպես է և Սուսանի վիճակը. «Հիմա դրանք կասեն, թե դու էլ բախտավոր կնիկ ես: Չեն իմանում, որ սիրտդ և հոգիդ նրա մոտ է, մարմինդ ես տվել Ռուստամին, որ չարչարվես ու տանջվես»<sup>17</sup>: Եվ ողբերգականն այն է, որ իր վիճակին համակերպված կինը միանգամայն բնական է համարում իր ստրկական վիճակը. «Ես իմ մարդիս ապրանքն ամ, դուլն ամ, նա իմ գլխիս տերն ամ, ինչ որ ուզում ամ, անում ամ, քեզ ինչ գոռ ամ հասնում: Թե որ թակում ամ ամ, սիրելուցն ամ թակում»<sup>18</sup>: Շիրվանզադեն բացում է տառապանքի մի աշխարհ. դժբախտ են կանայք՝ զրկված անհատականությունից և սիրելու իրավունքից: Երբ Սուսանը շտապում է Սուսամբարին շնորհավորել, վերջինս, կրծքից խոր հառաչանք արձակելով, ասում է. «Ծնողներս կոնիցս բռնել են ու անտեր շորի պես շարտել են մի անձանոթ ու անհայտ տղի շլինքին»<sup>19</sup>: Շալիկագենի վեպերից մեկում դժոխք է համարվում այն ամուսնությունը, որի մեջ սեր չկա<sup>20</sup>: Սիրո չգոյության խնդիրը ևս, Շիրվանզադեի կարծիքով, հասարակական չարիքի բնույթ ունի: Գրողը բողոքում է կնոջ դարավոր ստրկության դեմ. նրա հերոսուհիներից մեկը՝ Լիդիան («Ո՞րն է մայրը»), դատարանում ասում է. «Իմ ամուսինն ինձ դավաճանել է, այո, բայց ես ներել եմ նրան: Ի՞նչ եք կամենում, որ ատեի, զգվեի և փախչեի՞ նրանից: Ներեցեք համարձակությանս, եթե դրանով խնդիրը լուծվեր, այն ժամանակ ոչ մի կին չպիտի մնար իր մարդու հարկի տակ»<sup>21</sup>:

Կինը ստրուկ է, հարձ է ամուսնու տանը, սկսած Բաղդասարի («Վարդան Ահրումյան») «ասիական», «վայրենի» ընտանիքից մինչև Անտոնի («Ունե՞ր իրավունք») «եվրոպական», «կրթված» ընտանիքը: «Գյուլումը՝ Բաղդասարի կինը, մեռնող ամուսնուն նայում է դառը վշտակցությամբ: Քսան տարի գտնվել էր նրա պողպատյա բռնակալության տակ, որպես գնված ստրուկ, ճանաչել էր միայն և միայն նրա կամքը,

<sup>15</sup> Նույն տեղում, հ.1, Ե., 1958, էջ 171:

<sup>16</sup> Նույն տեղում, էջ 171:

<sup>17</sup> Նույն տեղում:

<sup>18</sup> Նույն տեղում, էջ 171-172:

<sup>19</sup> Նույն տեղում, էջ 150:

<sup>20</sup> Տեքստայան Ա., նշվ. աշխ., էջ 50:

<sup>21</sup> ԵԺ, հ.3, Ե., 1958, էջ 337:

հպատակվել էր միայն և միայն նրա եսին, միշտ խեղդելով իր մեջ սեփականը»<sup>22</sup>: Կրթված Անտոնը ևս կնոջը՝ Հերսիլեին, հիշեցնում է, որ նա սոսկ մի «գնված ստրուկ է, տնտեսուհի՝ առանց իրավունքների»<sup>23</sup>:

Կնոջ ողբերգության մի այլ տարբերակ է ներկայացնում «Արամբին» վեպը: Հերոսուհին չի կարող ապրել ամուսնական հարկի տակ, բայց, կաշկանդված օրենքներով ու նախապաշարումներով, չի էլ կարող նոր կյանք սկսել: Կործանվում է Վարվառեն բախվելով մոլեռանդ հոր հասարակական կարծիքի հանդեպ նախապաշարմունքին, որ դարերով նըստվածք է թողել ազգային հոգեբանության մեջ. «Կին արամբի ի կենդանի այր յուր կապյալ է օրինոք»<sup>24</sup>: Ահա որտեղ է կնոջ ստրկության աղբյուրը: Լ. Տոլստոյի հերոսը՝ Պեսցովը, անդրադառնալով անհավասարության գլխավոր պատճառին, նկատում է. «Կնոջ և տղամարդու անհավասարությունը պատժվում է անհավասար և օրենքով, և հասարակական կարծիքով»<sup>25</sup>: Իսկ Բալզակի հերոսուհին բողոքում է. «Թերևս օրենքներն այնքան անողոք չեն, որքան աշխարհիկ հասարակության սովորությունները: Մեր՝ կանանց նկատմամբ քաղաքակրթությունն ավելի անարդարացի է վարվել, քան բնությունը: Բնությունը խեղդում է թույլ էակներին, դուք նրանց դատապարտում եք ապրելու, որպեսզի նրանց մատնեք հարատև դժբախտության: Ամուսնությունը, որի վրա հենվում է հասարակությունը, մենակ մեզ է զգացնել տալիս իր ամբողջ ծանրությունը. տղամարդու համար ազատություն, կնոջ համար պարտականություններ: Ամուսնությունը հիմա օրինականացված պոռնկություն է: Դուք ուզում եք, որ ծառերը սաղարթներով ծածկվեն, երբ չկա սնուցանող ավիշը»<sup>26</sup>:

Օրենքը պաշտպանում է տղամարդուն. Պյոտր Սոլոմոնիչը («Արսեն Դիմաքսյան») իր կնոջը զգուշացնում է, որ եթե հանդգնի տնից ոտը դուրս դնել, «ոստիկանության միջոցով օրենքի և եկեղեցու անունով հետ բերել կտա»<sup>27</sup>: Բարայանն այդ օրենքի և եկեղեցու փաստաբանն է, որը կնոջը բացատրում է սեռերի մեջ եղած տարբերությունը՝ հասարակաց կարծիքի առաջ: Եվ Գայանեն, զգալով անարդարացի, բայց իրական ճշմարտությունը, ընդվզում է, թե՛ «Ինչո՞ւ պետք է այդպես լինի, ինչո՞ւ, ի՞նչ իրավունքով: Դա բռնություն է, դա անգթություն է: Մի՞թե կինը պետք է պատժվի, իսկ տղամարդը անպատիժ մնա: Ինչո՞ւ կանայք չեն բողոքում բռնության դեմ»<sup>28</sup>: Ամուսինը Բարաթովների արժանավոր գավակն է, հայրը վաղուց արդեն կրում է սեռական ախտի հետևանքը և ոչ միայն չի դատապարտում որդուն, այլև հարսին կոչ է անում հնազանդվել իր ճակատագրին. չէ՞ որ Գայանեն մենակ չէ, այդ վիճակում են բոլոր կանայք. «Նու՛ր, չտո՛ժ, ուրիշ կանանց հետևից է ընկած, բայց ո՞ր մարդը չէ

<sup>22</sup> Նույն տեղում, հ. 1, Ե., 1958, էջ 126:

<sup>23</sup> ԵԺ, հ. 6, Ե., 1959, էջ 163:

<sup>24</sup> Նույն տեղում, հ. 1, էջ 450-451:

<sup>25</sup> Տոլստոյ Լ.Ն., Աննա Կարենինա, Ե., 1936, էջ 501:

<sup>26</sup> Բալզակ Օ., նշվ. աշխ., էջ 96-97:

<sup>27</sup> ԵԺ, հ. 2, էջ 166:

<sup>28</sup> Նույն տեղում, էջ 484:

ընկած»<sup>29</sup>: Գայանեն ծերունու խոսքերի մեջ զգում է մի դառը ճշմարտություն, այն, որ կինը պաշտպանված չէ: Այն օրից, երբ Բարաթյանի տնից նա կփորձի ոտքը դուրս դնել, ծայր կառնեն բազմաթիվ բամբասանքներ, և հասարակությունը կդատապարտի իրեն: Իր հերթին Սամսոն Ալադյանը պնդում է, թե կնոջ ասպարեզը հայտնի «չորս պահանջով» է սահմանափակվում՝ առանձնապես մանկասենյակով և ննջարանով, արդուզարդն ու եկեղեցին ինքնըստինքյան հասկանալի են («Արմենուհի»): «Չգիտեմ, ո՞ր բարոյական օրենքով է մեկն իշխում մյուսի վրա, - բողոքում է Արմենուհին: - Ա՛հ, գիշեր-ցերեկ իմ ականջներին հնչել է մի չոր ձայն. «Դու կին ես, ուրեմն ստրուկ ես, որովհետև ես էլ ժամանակին ստրուկ եմ եղել: Խեղդիր քո մեջ կամքը և վարիք բուսական կյանք, կե՛ր, խմիր, պճնվիր, ծախսիր, բայց մի՛ զգար քեզ, այդ արգելված է: Դու քո ամուսնու ընկերը չես, հավասարը, այլ՝ նրա ազատ բույներին զվարճալիքը»<sup>30</sup>: Եվ ամուսինը, որը էժանագին հաճույքներով էր փոխարինում կնոջ սերը, հանկարծ դառնում է պատվի դատավոր: Արմենուհու ու Սամսոնի հայացքներում առկա են բարոյականի մասին երկու հայացք: Մեկի համար խիղճն ու ազնվությունը գլխավորն են կյանքում, մյուսի համար՝ հասարակական կարծիքը, խիղճը՝ «դատարկ ֆրագ ու անմարսելի կերակուր»: Արմենուհին պաշտպանում է կնոջ ոտնահարված իրավունքները, Սամսոնը՝ տիրող բարոյականությունը՝ կնոջ ստորադաս դերի մասին. նրա խոսքը և՛ միջավայրի հաստատումն է, և՛ մերկացումն ու ժխտումը: Սամսոնի հոգեկան խռովքը համոզիչ է. առաջին անգամ, այն էլ իր փառքի և հարստության գազաթին, նա կանգնել է անելանելի դրության առաջ. նա թշնամի է երազանքին ու պոեզիային, գործարար մեկն է և կնոջ ազատության թշնամի: «Ես սառն եմ վերաբերվել ձեզ - ճիշտ է: Չեմ ճանաչել և գնահատել ձեր հոգին - գուցե: Ես դավաճանել եմ ձեզ - չեմ հերքում: Բայց այս բոլորն անցել է»<sup>31</sup>: Մինչդեռ Արմենուհու համար այլևս այրված են վերադարձի բոլոր կամուրջները:

Սամսոնը դեն է նետում առաքինության դիմակը և երևում իսկական կերպարանքով. թող իրեն համարեն ասիացի, վայրենի, այնուամենայնիվ, պիտի գործադրի իր իրավունքները: Հիմար չէին իրենց հայրերն ու պապերը, որ մտրակով էին խրատում կանանց. «Օրենքով իմ կինն է, էապես էլ ինձ կպատկանի, ես անձեռոցիկ չեմ, որ կեղտոտվելուց հետո դեն շաքրի ու մի ուրիշը վերցնի»<sup>32</sup>, - ասում է նա՝ մոռանալով, որ առաջինը ինքն է կնոջը շաքրտել կեղտոտ անձեռոցիկի պես, ինքն է գոյացրել իրենց բաժանող անջրպետը: Զգացմունքներից այնքան հեռու ընտանիքը նպաստել է կնոջ հոգեկան օտարմանը. թունավորել է նրա կյանքի յուրաքանչյուր վայրկյանը՝ անտեղի կասկածներով: «Եվ ի՞նչ է եղել ձեր նպատակը. կոտրել իմ կամքը, դարձնել ինձ ստրուկ տնտեսական չնչին պարտականություններին և ձեր հնամաշ ավանդույթներին»<sup>33</sup>:

<sup>29</sup> Նույն տեղում, էջ 485:

<sup>30</sup> **Շիրվանզադե**, Երկերի լիակատար ժողովածու (այսուհետև՝ ԵԼԺ), հ. 6, Ե., 1950, էջ 377:

<sup>31</sup> Նույն տեղում, էջ 394:

<sup>32</sup> Նույն տեղում, էջ 383:

<sup>33</sup> Նույն տեղում, էջ 376:

Որտեղ կա սոցիալական անհավասարություն, այնտեղ անխուսափելի է բռնությունը, և, ընդհակառակը, կնոջ ազատությունն ու հավասարությունը կարելի է փնտրել սիրո հիմքի վրա կազմավորված ընտանիքներում: Միևնույն ժամանակ ազատ է սիրո մեջ, մինչդեռ մարդու կամքն ազատ չէ՝ այդ ազատությունը տնօրինելու: Շիրվանզադեն հաստատում է այն ճշմարտությունը, որ անբարոյականությունը ծնվում է ոչ թե ազատությունից, այլ բռնության իրավունքից, քանի որ միայն ազատ սիրո վրա հիմնված ընտանիքը կարող է խուսափել անբարոյական կրքերի ներթափանցումից: Ուր կան փոխադարձ սեր և հավասար իրավունք, այնտեղ կլինեն նաև հավատարմության զգացում և բարոյական մաքրություն: Շիրվանզադեի բարոյափիլիսոփայությունը հանգում է այն գաղափարին, որ բռնությունը անբնական է, կինը և տղամարդը էապես հակված են դեպի ազատությունը: Բռնությունը չի արդարացվում բանականությամբ, ուրեմն և դատապարտված է կործանման, իսկ ազատությունը կյանքի անհրաժեշտ պայմանն է և չի կարող չհաղթանակել: Տղամարդը և կինը ծնվում են իրավահավասար, և ոչ մի օրենքով չի կարող արդարացվել մեկի իշխանությունը մյուսի վրա: Անտոն Բեգմուրյանը («Ունե՞ր իրավունք») դարձել էր անսովոր մեղմ, բայց նրան վիճակված չէր կրկին վերադարձնելու կնոջ սերը: Հերսիլեի մեջ արթնանում է վիրավորված ինքնասիրության զգացումը, և ստրկական կապանքների մեջ տրորված հոգու ամբողջ դառնությամբ նա մերկացնում է բռնության նողկալիությունը, հարեմական կյանքից ոչնչով չտարբերվող՝ ընտանեկան կյանքի քստրմենելիությունը: Դառն ու խոցող ճշմարտությունը, ազատության անողորմ ձայնը փշրում են բռնակալի «բնական իրավունքի» անսասանության վերջին պատրանքները, և նրան մնում էր միայն հաշտվել ճակատագրի ամենակարող ուժի գոյության հետ: Շիրվանզադեն անորոշ է թողնում, թե ուր կտանի Հերսիլեին իր համարձակ քայլը, նա հարցին տալիս է հոգեբանական լուծում, որն արդեն դուրս է գալիս ընտանեկան բռնության քննադատությունից: Ունե՞ր իրավունք Հերսիլեն՝ թողնելու երեխային և ամուսնուն ու հետամուտ լինելու իր կամքի ներքին հոգեկան կարողությունների բացահայտման և անհատականության գիտակցման նպատակին: Դրամայում հարցն ավելի լայն արձագանք ունի և շոշափում է հասարակական բարոյականության ավելի լայն հայացք: Մի էական չափով հարցն ուղղվում է հենց տղամարդկանց՝ ստուգելու իրենց տիրապետական իրավունքի սահմանը ընտանեկան հարաբերություններում: Նույնը նաև «Եվգինե» դրամայում: Արաբաջանների ընտանիքում կնոջ «մեղքի» խոստովանությունը հանգեցնում է ողբերգական ավարտի: Հոգեբանական նույն հանգույցում են հայտնվում Ալվանդյան ամուսինները, և կնոջ խոստովանությունը տղամարդու մեջ արթնացնում է «գազանը»: Ներքին խռովքը խանդի սուր բռնկումներ է արթնացնում Միհրանի ներաշխարհում, և նա, որ իբրև իրավաբան դատապարտում է Արաբաջյան ամուսնու անմարդկային արարքը, տեղի է տալիս Եվգինեի սիրո առաջ և արտասանում է ներումի խոսքը. «Համոզմունքով ներեցի, սիրելով կմոռանամ»<sup>34</sup>: Վերստին հարցն

<sup>34</sup> Նույն տեղում, էջ 152:

ուղղվում է տղամարդկանց՝ վերստուգելու դարերով արմատացած բարքերի կարծրացած բնագործ, բանականության վերին խորհրդով:

Խնդրի հոգեբանական դրվածքն այլ շրջադասություն է ստանում «Օրիորդ Լիզա» պատմվածքում: Առաջին հայացքից կարող է թվալ, թե հերոսուհին դավանում է ինչ-որ հետամնաց գաղափար և արդարացնում է կնոջ ենթակայությունը տղամարդուն: Սակայն այլ է միտումը: Լիզան զարգացած օրիորդ է և գիտակցում է իր արարքի իմաստը: Արտահայտության ձևն այլ է, քան հոգեբանական արտածումը: Գրողը հետազոտում է կնոջ ֆենոմենոլոգիան, նրա առեղծվածը, անկոսահեղիությունը, և Լիզան էապես այլաբանորեն է մեկնաբանում կնոջ ազատ ընտրության, նրա հոգեկան ներդաշնակության իդեալը՝ այն հակադրելով զգացմունքի հասարակացմանն ու մակերեսային ինքնագոհությանը:

2. Դիկենսի հերոսուհիներից մեկին՝ Էդիտին («Դոմբի և որդին»), թվում է, թե ինքը ստրուկ է, որին մեծ գումարով գնել է ամուսինը իր մորից, և նա ազատագրում է իրեն՝ հեռանալով նրանից: Մեռերի պայքարի նմանօրինակ սյուժեներ առկա են նաև Շիրվանզադեի երկերում: Այս տեսակետից մի ընդհանուր մոտիվ են գծում «Մելանիա», «Ալինա» պատմվածքները և «Ունե՛ր իրավունք» դրաման: Այստեղ անհրաժեշտ է անել մի էական դիտարկում: Ճիշտ է, որ կնոջ և ընտանիքի խնդիրն առնչվում է սոցիալական գործոնին, սակայն Շիրվանզադեի երկերը սոցիալական միագիծ պատճառականությամբ քննելը կարող է դրանց ընդհանուր փիլիսոփայական համարժեքը նեղացնել: Շիրվանզադեն հետամուտ է երևույթների ժառանգական վերլուծության խնդիրը դիտելու հասարակական կարծիքի, բարքերի, ավանդակեցության, տղամարդու և կնոջ հոգեբանական գոյության բարդ համադրության մեջ: «Մելանիա» պատմվածքում սոցիալականը ամուսնության շարժառիթն է, երբ դեռատի աղջիկը նյութական ակնկալիքով ամուսնանում է տարիքով անհամեմատ մեծ Սամսոն Ֆրանգուլյանի հետ: Եվ այսքանը: Սկզբում աննկատ էր տարբերությունը: Բայց ժամանակի հետ արդեն զգալի է դառնում ֆիզիկական աններդաշնակությունը: Ամուսինն այրական պարտականությունների հարցում գրեթե սպառել էր իրեն, իսկ Մելանիան նոր-նոր էր բացահայտում կանացի իր ներքին էներգիան: Այստեղից է սկիզբ առնում կոնֆլիկտը: Բայց այստեղ արդեն չեզոքանում է սոցիալական պատճառականությունը, քանի որ ամուսինը ոչ միայն չի բռնանում Մելանիայի կամքին, ոչ միայն չի ենթարկում «մի կտոր հացի» ստրկական կախմանը, այլև արտոնում է բացարձակ ազատություն: Դրաման ստեղծվում է երկուստեք. չի կարելի անտեսել նաև Սամսոնի այրական իրավունքը: Ի՞նչ կարող էր անել նա, երբ կինը օտարվում էր իրենից: Չէ՞ որ սա էլ իրավունքի հարց էր, որի պարագայում ամուսինը պետք է իր արդարացումը որոներ:

Մելանիան առաքինի և բարոյական կին էր ու ամեն բան կտար, միայն թե վերադարձվեր ամուսնու առնականությունը: Բայց դա հնարավոր չէր բնության օրենքով: Երբ Սամսոնը կշտամբում է կնոջը՝ ցուցադրական մերկության համար, թե դա պատշաճ չէ հայ կնոջը, Մելանիան խայթում է՝ «Մի՞թե հայ կինը արյուն չունի», և ապա իր ցանկությունը, թե՛ «ես ապրել եմ ուզում»: Օտարումը կատարյալ էր, որ ներքին ապրումներով վերաճում է թշնամանքի՝ Մելանիայի մեջ արթնացնելով դառնահամ

մաղձը՝ ճակատագրի անդարձ շեղման համար: Ներքին անգործությունը Սամսոնի մեջ  
ևս արթնացնում է չարությունը, և նա փորձում է վրեժխնդիր լինել անհնազանդ կնոջը.  
աղավաղել գեղեցկությունը և զրկել կանացի հպարտությունից: Մելանիային այլ բան  
չէր մնում, քան հեռանալ ամուսնուց՝ թողնելով մի երկտող. «Ես ազատում եմ կյանքս և  
գեղեցկությունս: Դուք կարող էիք ինձ սպանել: Ես ուզում եմ ապրել, զգալ ու ապրել»<sup>35</sup>:  
Էկզիստենցիալիզմի վաղ արձագանքը կա այս խոսքերում՝ կյանքի փիլիսոփայության  
բանաձևը: Նույնպիսի մի երկտողով իր հեռացումն է արդարացնում նաև Հերսիլեն  
«Ունե՞ր իրավունք» դրամայում. «Եթե մնայի քո տանը, կլինեի անբարոյական կին և  
վատ մայր: Թող ինձ համարեն անգութ ծնող, բայց կեղծել ու ստել չէի կարող»<sup>36</sup>:  
Շիրվանզադեն հերոսների վարքը դնում է քննության առաջ: Գեղարվեստական պատ-  
կերը լրացվում է կերպարներով, որոնք վերլուծում են գլխավոր հերոսների արարք-  
ները, նրանց անհատականությունն ու պահվածքը փորձում բացատրել հասարակա-  
կան մտայնության այլատարր ըմբռնումներով, գիտական ու հոգեբանական հայտնի  
տեսությունների վարկածներով: Ուղղակի թե անուղղակի տրամաբանությունը  
հանգում է ապահարզանի խնդրին, որին Շիրվանզադեն տալիս է յուրօրինակ լուծում:  
Եթե Վարվառեն կործանվում է՝ անդիմադիր մնալով ճակատագրի տրվածքին, ապա  
Մելանիան, Հերսիլեն և Արմենուհին ընդվզում են հասարակական չափորոշիչ օրենքի  
կաշկանդումների դեմ և ինքնակամ նվաճում իրենց ազատությունը: Շիրվանզադեն  
զաղափար է առաջադրում, որի իրականացումը թերևս կնոջ ազատագրության  
ամենաբարդ հանգույցներից է, որ պահպանողական է ինքնին և տակավին մնում է  
քաղաքակիրթ աշխարհի բարոյական կողմնի դժվար լուծելի հոդվածներից մեկը:

Հոգեբանական բարդ կառուցվածք ունի «Ալինա» պատմվածքը: Երիտասարդ  
Ախուրյանի ռոմանտիկական հասակի վերհուշը, թե «իսկական սերը Ալինա է», իր մեջ  
թաքցնում է հոգեբանական անմեկնելի առեղծվածներ, որոնք ուրույն դասավորություն  
են տալիս սյուժեի անակնկալ լուծումներին: Լարված դրության, բարդ ապրումների  
քննության փորձ է այս պատմվածքը. անսովոր սեր՝ անսովոր հանգամանքներում:  
Պատմվածքը եզրափակող գաղափարը, որ բխում է պատումի ողջ ընթացքից, Օ.  
Վայինգերի՝ իդեալիստական հայեցակարգի արձագանքն է՝ բժիշկ Ախուրյանի  
պատրանքով. «Մերը երազ է և երազ էլ պիտի թողնել: Մերը հավիտենական է,  
անջնջելի, բայց անճաշակելի»<sup>37</sup>: Գրողը փորձել է քննել կին արարածին՝ բացելով նրան  
պարուրող «խորհրդավորության» շղարշը, հոգեֆիզիոլոգիական վերլուծություն. կինը  
ընտանեկան դրամայի մեջ, ամուսնական հարաբերություններում: Այս պարագայում  
արդեն այլ մեկնություն են ստանում հոգեբանական փակագծերը՝ զուգահեռի վրա  
դնելով Ազովսկու և Ալինայի կերպարների գեղարվեստականության հավանականու-  
թյունը: Ալինայի տեսանկյունից դիտելով՝ Ազովսկին կարող է ներկայանալ որպես  
հրեշ, որը աղքատ ծնողներից ճանկել է դեռատի աղջկան: Ալինան ութ տարի ապրել է

<sup>35</sup> ԵԺ, հ. 4, Ե., 1959, էջ 416:

<sup>36</sup> ԵԼԺ, հ. 6, էջ 223:

<sup>37</sup> Շիրվանզադե, Պատմվածքներ, Ե., 1986, էջ 157: Այս մասին տե՛ս նաև **Вайин- гер Ч.**, նշվ. աշխ.,  
էջ 230-231:

«բուսական» կյանքով, ավելի ճիշտ՝ բարոյապես մեռել է չսիրած մարդու կողքին: Հայտնվում է ամուսնու բարեկամներից մեկը, որի և՛ տարիքը, և՛ ճաշակը, և՛ երաժշտական ընդունակությունը գրավում են Ալինային: Բայց նրան վիճակված չէր երջանկություն: Ազովսկին մենամարտում սպանում է երիտասարդին, որը հոգեկան ցնցում է առաջացնում կնոջ հոգում, բայց չէ՞ որ կարող էր նաև հակառակը լինել: Հետաքրքիր է, թե այս պարագայում երևույթն ինչպես կգնահատեր Ալինան: Բայց Ազովսկին սիրում էր Ալինային, և նրա նվիրումը գրեթե հասնում է պաշտամունքի: Ալինայի պահվածքը, անթաքույց հափշտակությունը երիտասարդով՝ խորապես խոցում էին Ազովսկու արժանապատվությունը. նա զգում է, որ կորցնում է իր ամենաթանկ արժեքը, որ Ալինան այլևս իրենը չէ, և բուռն սերը մղում է նույնքան բուռն խանդի՝ առանց գուշակելու հետևանքների ողբերգական ընթացքը: Այս իմաստով, «Ալինա» պատմվածքը քննելի է հոգեվերլուծական տեսակետից, քան կնոջ ազատության գաղափարի լուծումով: Պատճառը պատճառ է հետևանքի մեջ, և Ալինայի ճակատագրի հետևանքը սկիզբ է առնում սոցիումից, երբ ծնողների պարտադրանքով նա ամուսնանում է հարուստ փեսացուի հետ, որը տարիքով գրեթե կրկնակի մեծ է, և որին երբեք չի սիրել: Հենց հետևանքը պատճառի քննության մեջ հայտնաբերում է մարդ երևույթի կենսաբանական անխուսափելի գրգիռներ, որոնք վերաբերում են մարդաբանական բարդույթին:

«Ունե՞ր իրավունք» դրամայի գաղափարի կրողը Աննան է՝ Հերսիլեի ընկերուհին, որը ձգտում է ստեղծել նյութական և բարոյական անկախություն: Այստեղ չկա սեռական անբավարարվածության կենսաբանական մղումը, որ շեշտված է «Մելանիայում», չկա նաև «անցյալի մեղքը», որը քննության է դնում հերոսների կամքը «Եվգինեում»: Դրամատուրգը խուսափել է նաև ընտանեկան դրամայի հայտնի եռյակից (ամուսիններ և սիրահար), այստեղ դրված է միայն սրտի խնդիրը: Հերսիլեն ոչ միայն բնական մաքուր զգացմունքներով օժտված կին է, այլ նաև երաժշտական անհատ, այսինքն՝ անձնական իր տրվածքը զգացող էակ, և ձգտում է գտնել իր ներքին արժեքները, ապրել լիարժեք կյանքով. «Ո՛հ, ես չեմ ապրել, այլ թմրել եմ բուսական կյանքի ողջ թմրությամբ»<sup>38</sup>:

Մենախոսություններում, հերոսների դատողություններում Շիրվանզադեն դիմում է խորհրդածությունների, բնութագրումների, ըմբռնումների, որոնք բացահայտում են հասարակական մտայնություններ, որոնք, ցուցադրելով մտավոր միջավայրը, ուղղություն են տալիս սյուժեի զարգացմանն ու գործողությունների ընթացքին: Այստեղ արդեն խորհրդածության առիթ են դառնում Շիրվանզադեի դրամաների վերաբերյալ քննադատական մոտեցումները: Փաստ է, որ Շիրվանզադեն որոշ իմաստով շրջանցում է կին-ընտանիք, կին-ամուսին հարաբերության բարդությունը՝ երևույթը դիտելով միայն կնոջ իրավունքի տեսանկյունից: Նա առաջադրում է գաղափարը և ոչ այնքան երևույթի սոցիալ-փիլիսոփայական և մարդաբանական հիմունքները: Անհիմն չէ քննադատական այն դիտարկումը, թե Շիրվանզադեն երևույթը դիտում է ոչ այնքան

<sup>38</sup> ԵԼԺ, հ. 6, էջ 214:

ազգային, որքան եվրոպական հայացքով<sup>39</sup>: Բայց հենց այդ գաղափարին էր հետամուտ Շիրվանզադեն՝ հայ հասարակական մտքի կարծրությունը մեղմել քաղաքակիրթ հասարակության բարոյական ազատամտությամբ: Սա մի էական չափով այլ դրվածք է ենթադրում, քան հայ կնոջ և ընտանիքի ավանդակեցությունը: Այլ է կնոջ և ընտանիքի ավանդապահությունը գյուղում և գեղջկական բարքերում, ուր գրեթե բացառվում է կնոջ սոցիալական կախման հարցը, և այլ է քաղքենիական հասարակության մեջ: Բուրժուականացող հասարակությունը իր բարքերն է թելադրում կեցության բոլոր ոլորտներում՝ քանդելով ավանդակեցության հնամենի կապանքները և գոյությունը վերաձևում անհատի նյութական ու հոգևոր ազատության, հանգամանք, որ առիթ է տալիս կենցաղավարության դրամատիկ հակասությունների: Նմանատիպ հանգույցում է հայտնվում Արմենուհին («Արմենուհի») և ելքը գտնում Հմայակի խոստացած ազատության ռոմանտիկ անուրջներում: Հայտնությունը կատարյալ է, և Արմենուհին ցնծում է երջանկության հեռուների ազատաբաղձ կանչով. «Ես կլինեմ արտիստների շրջանում: Օ հ, այդ իմ լավագույն երազն է: Ես փափագում եմ այդ աշխարհում շնչել և ապրել»<sup>40</sup>:

«Հարկադրանքն ու սերը չեն հաշտվում իրար հետ և պատվերով չի կարելի հաճույք ստանալ», - ասում է Ռուսոն և ապա հավելում. «Կան բնության և կարգի հավերժական օրենքներ, որոնք գրված են մարդկային խղճի և բանականության խորքում, այդ օրենքներին է, որ նա պետք է հպատակվի՝ ազատ լինելու համար»<sup>41</sup>:

Օ. Կոնտը կտրականապես մերժում է կանանց իրավահավասարությունը, ընդգրծում տղամարդու՝ հոր և ամուսնու, հեղինակության ու իշխանության ամրապնդման անհրաժեշտությունը: Կինը, ըստ նրա, տղամարդուց ցածր է բանականությամբ: Կնոջ հասարակական դերը որոշվում է նրա զգացմունքային-բարոյական արժանիքներով՝ մարդկանց համախմբելու հատկությամբ և նրանց բարոյական լուսավորմամբ: Կնոջ խնդիրն է ազնվացնել տղամարդկանց կոպիտ բնավորությունը, նրանց մեջ արթնացնել համերաշխության վրա հիմնված հասարակական զգացմունքներ: Այստեղից էլ «մարդկային ընտանիքի պոզիտիվ տեսությունը հանգեցվում է տղամարդու ակտիվության վրա կանացի զգացմունքների ներդրման և ազդեցության համակարգմանը»<sup>42</sup>:

Ինքնին ուշագրավ են սիրո ըմբռնումները Շիրվանզադեի հայացքներում: Եթե կնոջ հոգու խորքում կա անհատական երջանկության գիտակցություն՝ տոգորված անձնական ինքնուրույնության զգացումով, նա երջանիկ է, իսկ եթե չկա այդ, «նրա կյանքը հիմնված է կեղծիքի, խաբեբայության ու ստի վրա»<sup>43</sup>: Սիրո չգոյության խնդիրը, Շիրվանզադեի կարծիքով, հասարակական չարիքի բնույթ ունի. ուր կինը իրավագուրկ է, նա ապերջանիկ է. սերը երբեք վաճառքի առարկա չի կարող դառնալ: Ընտանեկան դրաման, անհավատարմությունը, ինչպես և խանդը, ըստ Շիրվանզադեի,

<sup>39</sup> Լումա, 1903, N 2: Տե՛ս նաև Մշակ, 1902, N 223, 227, 229:

<sup>40</sup> Նույն տեղում:

<sup>41</sup> Ռուսո Ժ.-Ժ., նշվ. աշխ., էջ 222-223:

<sup>42</sup> Comte A., *Cours de philosophie positive, Paris, 1869, vol. 2, p. 204.*

<sup>43</sup> ԵԼԺ, հ. 6, էջ 226-227:

միևնույն «չարիքի» տարատեսակներն են: Ինչպիսի սոցիալական փաստարկումներ էլ լինեն, այնուամենայնիվ, եղելությունը հանգում է տղամարդ-կին հարաբերությանը, և դրամայի հանգույցում ինքնաբերաբար հայտնվում է տղամարդը՝ այր ամուսինը և յուրովի ներգործում դեպքերի լուծման ընթացքին: Շիրվանզադեն էական տեղ է հատկացնում հոգեբանական այս թնջուկի վերլուծությանը: «Ինչո՞ւ նոր ծլող ծաղիկը կտրեցիր ոսկի մկրատով: Ինչո՞ւ ինձ խլեցիր ծնողներիս գրկից այն ժամանակ, երբ ես երեխա էի: Ինչո՞ւ, ասա՛, ինչո՞ւ»<sup>44</sup>, - Մելանիայի այս խոսքերը ճշմարտության ներքին խայթեր են տալիս Սամսոնի գիտակցությանը: Ինչպե՞ս չգուշակեց, թե փողով կյանք չի կարելի գնել, թե ժամանակը գետ է, որի ջուրը երբեք հետ չի դառնում: Ինչո՞ւ իր գոյության վառվածքն շրջանը անցկացրեց սիրուհիների ու անառակ կանանց գրկում, իսկ կնոջ համար պահեց նրա ողորմելի մնացորդը: Եվ ահա այսօր նրա երեսին են շարժվում աղամանդներն ու փոխարենը պահանջում երիտասարդություն, առնական ուժ, որից Սամսոնն իսպառ գրկված էր: Ուրեմն ինչպե՞ս վարվել. կնոջը զցել մի ուրիշի գի՞րկը, տանջվե՞լ բարոյապես, դառնալ ծաղրի ու խայտառակության առարկա: Ահա թնջուկը, որ մնում է անլուծելի, քանզի անվիճելի է այրական իր իրավունքը:

Ռուսոն, անդրադառնալով խանդի խնդրին, գրում է. «Մեր հաճույքները խանգարող ու դրանց հակադրվող ամեն ինչի հանդեպ մեր զգացած ատելությունը, անկասկած, բնական մի զգացում է: Բայց երբ այն դառնալով կիրք, վերածվում է կատաղության կամ կասկածոտ ու հիվանդագին այն քմահաճության, որ խանդ է կոչվում, այդ դեպքում պետք է որոշել, թե այդ կիրքը բնական է, թե չէ»<sup>45</sup>: Ապա հավելում է, որ բնության հարուցած խանդը շատ բանով կապված է սեռային կարողության հետ, ինչպես նաև սեփական թուլության զգացումն է տղամարդուն թելադրում բնության օրենքներից խուսափելու համար դիմել ճնշման միջոցին: Խանդի հոգեբանության այս արթնացումները վերապրում են նաև Շիրվանզադեի «Ունե՞ր իրավունք» և «Արմենուհի» դրամաների հերոսները՝ Անտոնը և Սամսոնը, որոնք կնոջը սեփականատիրելը համարում են օրենք և բռնանում ազատության նրանց կամքի վրա: Մա անձնական մոլորություն չէ, այլ հասարակական կարծիք: Ահա թե ինչու անբնական ու անհամոզիչ պիտի ներկայանար Միհրանը «Եվգինե» դրամայում: Բայց կյանքն ու գրականությունը տալիս են համոզիչ օրինակներ: Ռուսոյի Էմիլը, քննելով Սոֆիի դավաճանությունը, որը, ի տարբերություն Եվգինեի արարքի, ոչ թե անցյալում էր կատարվել, այլ համատեղ կյանքի ընթացքում, եզրակացնում է. «Նա մեղավոր է՝ առանց ստոր լինելու. նա հանցանք գործեց, բայց ոչ ստորություն»<sup>46</sup>: Նույն խորհրդածությունները

<sup>44</sup> ԵԺ, հ. 4, էջ 402:

<sup>45</sup> Ռուսո Ժ.-Ժ., նշվ. աշխ., մաս 2, Ե., 1962, էջ 141-142:

<sup>46</sup> Նույն տեղում, մաս 1, Ե., 1960, էջ 259:

Միհրանին ևս ստիպում են ներողամիտ լինել, և նա հանուն գաղափարի ազատագրում է իր եսը, մաքրում նախապաշարումների մրուրից:

Այդ դատողությունները, գաղափարները փիլիսոփայական մեկնություն են ստանում Արսեն Դիմաքսյանի («Արսեն Դիմաքսյան») հայացքներում, մտավորական, որ «Անհատ և հասարակություն» տրակտատում տալիս է երևույթի գիտական վերլուծությունը: Հասարակական բարեկարգման հիմքում դնելով անհատի կատարելագործման սկզբունքը՝ նա բանական լուծում է տալիս անհատական կամքի և հասարակական նախապաշարումների հոգեբանական աքսիոմային: Շիրվանզադեն գիտակցաբար շրջանցել է այդ հարցերի պատասխանը, թե ուր կտանի Հերսիլեին իր փախուստը, կամ ինչպես կլուծվի Եվգինի ու Միհրանի հոգեբանական խզումը: Գրողն այդ կերպ գաղափար է տալիս, թե կբարձրանա բանական անհատը և ազատագրելով իր ներքինը՝ կազատագրի նաև հասարակությանը՝ սոցիալական կենցաղավարության հնամենի օրենքներից:

Այսպիսով, Շիրվանզադեի երկերում կնոջ կերպարը ներկայանում է գեղարվեստական մարմնավորումների բազմակողմանիությամբ և անձնական ու հասարակական կյանքում կնոջ հիմնահարցի նկատմամբ մոտեցումների բազմազանությամբ, փիլիսոփայական և սոցիալ-քաղաքական տարբեր հայեցակարգերի ու շարժումների համատեքստում: Ըստ Շիրվանզադեի՝ սեռային տարբերությունները և դրանցով պայմանավորված ավանդական կարծրատիպերը հաստատում են մարդկային կեցության ողբերգականությունն ու անկատարությունը: Ձգտելով հաղթահարել գոյակցության այդ անխուսափելի դրամատիզմը՝ Շիրվանզադեն մշակույթի ավանդական դիրքորոշումների փոխակերպման մեջ առանձնահատուկ դեր է հատկացնում կնոջ կրթությանը, տնտեսական անկախությանը, տղամարդու «խնամակալությունից» ազատագրմանը, սիրո և ինքնակամ ընտրությամբ ընտանիք կազմելու անհրաժեշտությանը՝ կանանց ազատության կնճռոտ հանգույցը բարձրացնելով ընդհանուր մարդկության չլուծված ցավոտ խնդիրների մակարդակին:

## **ГНОСЕОЛОГИЧЕСКИЕ ИСТОКИ ЧУВСТВ В ПРОИЗВЕДЕНИЯХ ШИРВАНЗАДЕ**

КАЛОЯН А. А.

### **Резюме**

В произведениях Ширванзаде ярко выражены идеи Руссо о том, что принуждение и любовь несовместимы. Его героини борются против насилия, за равноправие. Ратую за права женщин, Ширванзаде борется с идеологией эпохи, показывая, что семья основана на откровенном рабстве женщин. Он разделяет точку зрения Джона Милтона, Мольера, Ибсена, Бернсона, Бальзака, Шпенглера, Толстого, придерживавшихся позиций защиты прав женщин, не принимая при этом антифеминистических идей Шопенгауэра, Ницше, Стриндберга, О. Вайингера.